

Guarani Jeroike Ñe'ënguéra Apytépe

Estatus Lingüístico de la Lengua Guaraní

Carlos Ferreira Quiñónez
Academia de la Lengua Guaraní, Paraguay

e-mail: paufeki@hotmail.com

Recibido: 12/12/2020
Aprobado: 20/02/2021

MOMBYKYKUE

18 ro'y ohasa rire oñemoañete Léi guasu he'íva Vore 140-pe, ojeguerajerava'erãha mba'eichaitépa oñemboguatava'erã mokõive ñeë. Upéi iñapysë P py. 3510, "Ñe'ënguéra rehe". Kóva rupi oñemohenói Vore 43 "Guarani Ñe'ë Rerekuapavë", ha hembiapokue äva: Guaraní achegety oñemoneíva'ekue 9/12/2015; Guaraní Mbojojahakuéra jehaikaturã oñemoneíva'ekue 10/08/2016, omoirũ PÑS, kuation P py. 71/2017; Guaraní Ñe'etekuaa oñemoneíva'ekue 22/06/2018, omoirũ PÑS, kuation Ppy. 101/2018. Oporojopy ára mbohapy ary ñemoañetévo, osë guive Ñe'etekuaa, oñembosako'ivo opavave guarani jehaipy jeporúvo tetã mba'apohára rupi, ko arange 22 jasypoteĩ ary 2021 guive ojeporojopykuaáma Estado-pe.

Ñe'ëpyete jeporuha: Guaraní; ñe'etekuaa; GÑR; léi; porupy

RESUMEN

Después de 18 años se aprueba la reglamentación del Artículo 140 de la Constitución Nacional, junio 1992, que hace referencia a las modalidades de uso de las lenguas oficiales del país. Con la Ley N° 3510, "Ley de Lenguas" se crea la Academia de la Lengua Guaraní, Art. 43 y como consecuencia del esfuerzo mancomunado de los Académicos, se estableció normalizar la lengua: Aprobación del Alfabeto Guaraní, 9/12/2015; Aprobación de las Reglas Ortográficas, 10/08/2016; refrendadas por SPL: Resol. N° 71/2017; y, Aprobación de la Gramática Guaraní, 22/06/2018; refrendadas por SPL: Resol. N° 101/2018, por el cual resuelve en su Art. 1°. Dispóngase el plazo de tres (3) años para la exigibilidad en la implementación de las obligaciones derivadas de la Ley N° 4251/2010, de lenguas, que requieran una expresión escrita, a partir del 22 de junio de 2018.

Palabras clave: guaraní; gramática; GÑR; ley; uso

HEKOPETEĨ / ESTANDARIZACIÓN

Guarani ñe'erekoteĩ (estandarización), jekuaauka (normalización) oguata mokõivéva, peteĩ iñapysë ha ambue ombohokotee umi ñe'ëreko ojeporu haña oparupiete. Oñemboguaryrõ peteĩramo ha pe jepokuaa rupi, ikatukuaa ojehupity ñe'ëreko joja ombohováiva apañuái oImava téra ikatukuaaáva oiko.

Ñe'erekoteĩ rupytyrã ningo oguerojera mbojojaha ikatukuaáva omopyenda ha iporuhára ohupity mba'e oipotáva. Kóva oipytyvõ opavavépe peteĩ mbojojaha opavavévape ñuarã, ndojejuhúiramo, jepe, añaui ojuehegui.

Oñeikũmbýramo opavave rupi, ikatúma oñeipytyvõ apopyrãme ojehekombo'e'ýre ñepyrũrãme.

- Ñaikũmbýramo Ñe'ëkuaaty (La competencia lingüística) ñanembokatupyry ñe'ë jeporúpe téra mba'e'aporã pe ñe'ëmegua.
- Ñaikũmbýramo Ñe'ëkuaaty ñamoñe'ëkuaa opaichagua aranduka.
- Ñomongeta iñe'ëpyva ndive oipytyvõkuaa umi oñembokatupyryva ñe'ë mokõihápe.

Ñe'erekoteĩ jeguerojera oipyhyva'erã ambue ñe'ẽgui ndohupitýiva gueteri iñe'erekoteĩ (diasistema) ha oiporavo ichugui umi mba'e ojeporukuaáva (criba) ichugui. Guaraníme oiporukuaa "tongea" oúva ñe'ẽ paĩgui, he'isejojáva guarani ñe'ẽme "pytu'u". Avei oñeikotevẽ oñemoherakua ñe'ẽ jeporu joja ha ñe'epeteĩme mba'eichaitépa oñembotove térã oemoneĩ umi mba'e ombohekopetěva iporupyrã.

Ñembohepeteĩ ikatu ã mba'e rupi ojekuaa:

- Oñeikotevẽ achegety ha imbojojaháre, ohechaukáva jehaipy ha ijeporu joja pukurã.
- Ñe'ẽryru omopeteĩva umi ayvureko ha omyasãiva haimbojojaha ha moambueha jeporu.
- Ñe'etekuaa omombe'úva (prescriptiva) mba'eichaitépa ogueroquatava'erã ñe'ẽ mbojojaha ha ombotovéva ijeporu hekope'yva.
- Oikuaaukava'erã tai iputeĩva oñembojojapyréva ijeporurã ha omyesakáva umi ñe'ẽpu táva ambuépente ojeporúva (diatópico).
- Oñeikotevẽ remimoĩmby téra yvypóra omoherakuava, oipysóva guarani jeporu ha ome'ěva jeroviapy hembiapo ha opamba'e oseva oñemboguatáva hağua pe ñe'ẽ. Ápe jarekóma Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ (Academia de la Lengua Guaraní).
- Temimoĩmby oreguerakova'erã imboguataha añetetéva (Estatutos Sociales) ikatuakuaáva ome'ẽ hağua osěva chugui imba'erekoteeha.
- Ñe'ẽ guarani ojeporuva'erã tetã poruháramo, avei tekojojápe, lei'apópe.
- Ñe'ẽporahaiyre tapiatevapegua jeporu
- Ojeguerekova'erã ñembohasapyre Tupã jeroviapyre.
- Ojehekombó'eva'erã tekombó'e'ypype haikatu mbojojaha ha ñe'etekuaa rehe.

ACHEGETY / ALFABETO

Ijachegety ha ijehaimbojojaha'erã oñembokuatia hağua opaichagua reko ha jepiveguáva. Guarani ombohekókuri ijachegety 09/12/15 ha imbojojaha 10/08/19. Ñe'ẽ guarani ikatu ojehai hekopete ha jojapaite, irundy mbojojaha rupive. Guarani ñe'ẽ oĩ 33 ñe'ẽpu tee ojehechaukáva 33 taipu rupive. Ndaipóri taipu pu'yva, ipukõiva térã ñe'ẽpu ojehechaukáva mokõi rupive. Pundie itaipukõiva ojerereko peteĩ taipu año ramo. Tai "d/f/l" ojeporu guarani ñe'ẽ'yva ndive, oúva ambue ñe'ẽgui. Pe muanduhe rechauka ojehai pu'ae ipu hatávėva, ndaha'éiramo ipaha ha muanduhe rechauka ndojehairi opáramo pu'ae ipu hatáva ári. Pe ñe'ẽpehẽ tĩguáva ryepype ndoikéi oñondive mokõi taipu tĩguáva. Ñe'ẽ guarani ojeguerojera ñe'ẽpy (lexema) ha ñe'ẽky (morfema) ndive. Ñe'ẽky omoambue ñe'ẽpyre ha oiko chuguikuéra peteĩ ñe'ẽ año (Guarani Ñe'etekuaa, GÑR 2020)

ÑE'ËRYRU / DICCIONARIO

Ñe'ẽryru omopeteĩva ijeporupy umi ñe'ẽndy ha ijehaipy, oñemoneĩháicha ijachegety ha imbojojahápe. Kóva ojeguerojera ha oñemboguapy Guarani ñe'ẽryrúpe, opaichagua ñe'ẽ yma, opytava'ekue tesarápe, ñe'ẽpyahu, ha oúva ambue ñe'ẽguy hyapu ha jehai guaraníma. Guarani ñe'ẽryru omombe'úva he'iséva, ijeporupy, he'isejojáva guaraníme. Pe 28 jasyoapy 2019 Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ oñemoneĩkuri umi ñe'ẽ ymavegua oñeikotevěva oñemoingejey ijeporurã.

ÑE'ËTEKUA / GRAMÁTICA

Ñe'etekuaa omombe'u mba'éicha oñemboguata'arã pe ñe'ẽ hetepype. Ñe'etekuaa oñemoneĩkuri 22/06/18. Ko ñe'etekuaa rehe oje'e ha'eha teetéva omoĩ rupi imoĩhárã, léi remimoĩmby, ha ndaha'éi henonderetéva oĩma rupi heta Ñe'etekuaa péva mboyve oguenohěva'ekue tapichakuéra ha oipyguarava'ekue pypuku ha ohyekuavova'ekue imba'ekuaa. Ndaha'éi avei ipyahúva ja'e hağua, oĩma rupi hetaiterei tapicha oikuaámava

kakuaa kuaa ipehẽngue, tapicha iñarandúva ha oñemoarandúva ohóvo. Iñapysẽ guarani ñe'etekuaa ha tekotevẽntema oĝuahẽ oparupiete. Oñembojoja ikatuha peve, ndojopapaitéi ramo jepe, péina ojeguerékóma. Upe ñe'ẽjojarã oñehendu ha oñeñomongeta, noñemboykéi mba'evéicha kuaapy, jepéramo, nda'ipóri niko yvypóra rembiapopýpe aipo oĩ porãmbaitéva; opaichagua tembikuaa tee oñemoambue ohóvo tapére, ñe'etekuaa katu mantereietevẽntema oikotevẽ ñemyatyrõ ha ñembopyahu rehe. Ajevéramo márõ noĩporãmbaitemo'ái. ko ñe'etekuaa oñemohenda porã, ipotĩ, oĩ ñe'ẽ ojeporuhaichaite ha tekove arandu ohechauháicha, hysyirei ha hesakã; oĝuapy tembikuaa ymaiteguare ári ha ojejyvapýso henonderãvo. Guarani ñe'etekuaa rapykuere ja'ekuaa oñepyrũ Josep de Anchieta (1595); Fray Luis de Bolaños "Doctrina y Catecismo" (1607); Antonio Ruiz de Montoya "Arte de la Lengua Guarani" (1640); Alonso de Aragona (1643); Nicolás Japuguay (1724); Documentos Judiciales (1770 – 1850); Revista el Centinela (1793); Antonio Ruíz de Montoya (1867); Océara Poty Cue Mí (1932); Diferencias Gramaticales entre el Guaraní y el Castellano (Galeano, D., 1999); Gramática Guarani (Canese, N., Acosta, F.); Moisés Bertoni "La Lengua Guarani como Documento histórico" (1920); iñapysẽ Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽgui (2020) ha hetave tapicha arandu rembiapokue omopyendáva guarani ñe'etekuaápe.

Jeporu reko oñemoiva tembiecharãva oñerenohẽ tapichakuéra jurúgui. Ikatu ko'ã mba'e rehe herakuã porã sapy'ánte, ha katu pe ñamomba'eveva'erã hese hína niko ichugui opu'ãta arairesáre heta jesarekopy ha jepovyvy ipypukúva, ombyaky'o, oipovã ha oipomombýtava opaichagua tapicha ha opavaite guarani reindy ojeporuha rupi ko arapýpe. Nokañyí avei ko Ñe'ẽkuaa oñemohendávo, tekotevẽha ojeporu umi ñe'ẽ pyahu kotypýpe ijapopyréva, oheróva tembikuaa vore, oikuaáma rupi umíva mitã pyahukuéra oñemoarandúva guaraníme.

Oñecha'ã avei ani haĝua opía umi tembikuaa ymave guarégui, ojejapyhy ijapyterekuete ha oñemboja pe ñe'ẽ ánga rehe, umi mba'e ha'e he'i porãitéva, ha'e ombojo'a ha ombojo'e kuaaitéva ha hemimombe'u katu rehe. Kuaapyrã oiva oñemoĩ ojoysýire tembiecharã ñe'ẽ ha ñe'ẽjoaju ojeporuháicha. Ha katu niko umi mba'e pyahu hera'ýva guaraníme, oñembohéra ñe'ẽ pyahu rupive, ha upéva upéichatamantevoi nda'ipóri rupi ñe'ẽ oheróva yma guive. Ikatu haĝua ojekuaa mba'épa he'ise oñemoĩ ijykére tembiecharã.

Tembiporu niko nameméi iporã ha katu ojapo mba'e porã. Oimeva'ekue tapicha he'iva: "Ñe'etekuaa ohecha umi ñe'ẽ retepy, mba'éichapa áva ojoaju juehe, ha mba'épa he'ise umi ñe'ẽjoaju ojejapóva". Ojekuaa ningo Ñe'etekuaa apohára noguenohẽiha mbojojahakuéra ipyguýgui; umíva oĩmbavoi pe ñe'ẽme, upépe ojejuhuva'erã, oñerenohẽ, oñembohẽko ha oñemoĩ mbojojaha ramo tapichakuéra oikuaa pya'eve haĝua pe ñe'ẽ.

Ñe'etekuaa ojapyhy mba'e ikuaapyrãva apytégui umi ohecháva ñe'ẽ retepy ha imbojoaju reko; ombotapykuemive ñe'ẽpu, ñe'ẽpukuaa ha ñe'ẽnguéra he'iséva.

Oñemomba'eguasuva'erã guarani ñe'etekuaa; péva rupive niko oiko ñomongeta ha jajokupyty ñande rapicha ndive, ñañandu mba'éichapa oku'e ko yvóra ha jajuhu ñande rekove rapoite.

ÑE'ËJOAJUKATU / SINTAXIS

Ñe'ẽ jeporu joja ha hekoteéva umi poruhára rupi ha ndíkatúiva oñemoinge peteĩ hendápe añónte. Ko'ápe ningo ñamba'apoveva'erã guaraní ñe'ẽjoajukatu retepy añetéva. Oñeikotẽ ambue omyasãitava ñe'ẽ jeporupy ha ipokatúva mba'éicha ojeporúva'erã. Paraguái Ñe'ẽnguéra Sambyhyha (PÑS) oñeha'ava'erã oipyso ha ojopy oñemoingejey guarani reko ha avei, Guarani Ñe'ẽ Rerekuapavẽ (GÑR) ohyvykõi mbareteva'erã ha omotenonde guarani jeporupy.

LÉI / LEY

Ymave umi kuationa tekojoja rehegua (1770/1850) guaraníme gua ombyatyva'ekue Kuñarai Norma Ibáñez de Yegros, oipytyvökuri chupe Dra. Margarita Durán ha omomanduháiva Pa'i Bartomeu Meliá (S.J.). ojejuhukuaáva Archivo Nacional de Asunción-pe. Upépe ojehechakuaa guaraní ñe'ẽ tavaygua ñe'ẽ ha opavave oiporua. Katuete umi jurua, ndaha'éiva ypykuéra, nombotovéi, oheka mávapa ohaimbojere ambue ñe'ẽme. Áva kuationa rupi ojehechakuaa:

- *Carta del Corregidor y Cabildo de Santa María de Misiones, al Gobernador, pidiendo la expulsión de algunos arrendatarios. Págs. 14/16*
- *Expediente promovido por el Corregidor del Cabildo y Cacique del pueblo de Santa Rosa de Lima; contra el actual Mayordomo: Tomás Esperati. Págs. 40/45.*
- *José Antonio Aripuy, contra el comandante de Candelaria, Vicente Antonio Matiauda, sobre vejaciones. Págs. 46/48.*
- *Causa criminal del esclavo Blas, por proferir palabras insultantes contra el presidente. Págs. 49/50.*
- Paraguái Tekojoja Pokatu omopyendákuri Guarani ñe'ẽ ojeporu haña; pe 20 jasypoapy 2013 guive Tekojojapavẽ rupi he'iuka ojeporu haña guarani ñe'ẽ, jehai ha ñomongetápe, oñeokotevẽhápe. (Poder Judicial, Acordada, 2013)
- Hekomboguata añetéva oñemoneĩpyréva tetã pokatúre. Upépe ikatukuaa ñambohovake Léi P^{py}4251/2010 ha GÑR Mboguataha, Mburuvichaitevéva Pokatu P^{py}3510, 29/05/2015
- Ñe'ẽ jeporu tetã ryepýpe, Lei'apoha Pokatu imbegue gueteri.
- Léi guasu oĩma guaraníme, 20/06/1992. Ombohasa guaraníme Lino Trinidad, Dionisio Gauto ha Félix de Guaranía.
- Poder Judicial rembiapo, ojekuaáva:
 - *Juzgado en lo Civil y Comercial de Encarnación, del 4to. Turno 30/08/2016, Jueza Nilda Benítez.*
 - *Juzgado en lo Civil de la Jurisdicción de Villarrica, Alegatos finales, Juez Paternio Emiliano Vera, julio 2016. Homicidio Doloso.*
 - *Tribunal de Sentencia del J.O. y P – Ciudad del Este, Juez Milciadez Ovelar, Tribunal Permanente N° 1., 08/11/2016*
 - *Tribunal de Sentencia de la Jurisdicción de Cordillera, J.O.P, por el Juez Penal Antonio Ignacio Benítez López, Magdalena Narváez de Rodríguez, Alfredo Benítez Fantilli. Estupefaciente - 16/08/2016*
 - *Sentencia Judicial en lo Laboral, por EL Juez Laboral Tadeo Zarratea Dávalos, del 5to. Turno, Capital, 26/05/20. Caratulado “Rosalía Beatriz Quiroga de García c/ All Motors S.A. sentencia N° 053*
 - *Sentencia Definitiva (S.D.), sobre Asistencia Alimentaria. Juzgado de Primera Instancia de la Niñez y la Adolescencia, del Segundo Turno de la ciudad de Luque. Jueza Pili Rodríguez, 31/08/2020*

ÑE'ËPORĀHAIPYRE / LITERATURA

Heta jehaipy ojequerko guaraníme, ápe techapyrãramo:

- **Mombe'ugua'upuku / Novelas:**
 - Kalaíto Pombéro, Tadeo Zarratea;
 - Tatukuaa, Arnaldo Casco;

- Mborayhu rekove, Sebastian Daniel López Mereles;
 - Hosé Dolore Martíne, Carlos Martínez Gamba;
 - Pore'ỹ rape, Hugo Centurión;
 - Hilario Saragósa rembiasakue, Nelson Rubén Zarza;
 - Papíto Fránko rembiasakue, Merardo José Benítez González
 - Ambuekuéra
- **Ñe'ẽpoty / Poesías:**
Emilianore ñe'ẽpotypyre; Tekovekatu, David Galeano Olivera; Pyhare mboyve, Feliciano Acosta; Ñe'ẽapytere, Mario Rubén Alvarez; Ayvu Porã Apesã, Gregorio Gómez Centurión; Brígido Bogado; Susy Delgado; Mauro Lugo ñe'ẽpoty ha hetave. Avei ojeguereko
- **Pukarã, Ñe'ẽnga / Refranes / Sentencia.**
 - Perurima Rapykuere, Miguelángel Meza, Tũngy (Pychãichi) Rubén Rolandi; Yvypyte, Antonio Escobar Cantero; Domingo Aguilera ha hetave.
- **Ñoha'ãnga / Teatro:**
ÑANE MBA'ERA'ÏN, Julio Correa; JAGUA REKOVE, Rogelio Silvero, PE POJOPY (María Teresa de Cáceres / Dalia Báez), ñoha'ãngára: Pedro Moliniers ha Modesto Romero Cueto; TETĀGUA RESAY, Aníbal Benítez Navarro; PAJE, Ovidio Benítez Pereira; JAGUA REKOVE, Rogelio Silvero;
- **Mombe'ugua'u / Cuentos:**
Principe'i, Mafalda, Kihóte rembiasakue, Pascual Duarte rembiasakue, Oñemoambuéva (Metamorfosis) ha hetave aranduka.
- **Haimbojere Tupa ñe'ẽ rehe / Textos Sagrados**
Jopare Pyahu (Decoud Larroza) Año 1963
Ñe'mbo'e guaraníme (Abdón Irala, Celso Pedrozo ha Diego Ortíz) 1970/5
Ñandejára Ñe'ẽ (Buenas Nuevas para el Paraguay) diciembre 1976.
Misa aporã (Monseñor Celso Yegros) 1995
Ñandejára Ñe'ẽ (Sociedad Bíblica Paraguaya) 15 Julio de 2010,
Mormón Kuatiañe'ẽ (Ambue Jesucristo testamento) setiembre 2014

TEMIANDU PAHA KUÉVO / CONSIDERACIONES FINALES

Guarani ñe'ẽ mba'ekuaa aǵagua (Modernización): Oñehekombo'e haǵua guarani ñe'ẽ, oñemomba'eva'erã umi temimbo'e oñembokatupyryvape, umíva ningo okakuaa rire oíta ipópe ohaívo opaichagua mba'ekuaa. Ndaha'etí aranduty térã tehoháre año, katu ha'ekuéra ombokuatiava'erã oikopyahúva ijerére ha upépe oiporu ayvureko pyahu omoambuéva heko ymave ndive, upévare guarani ñe'ẽ nda'ikatúí opyta tapykuépe.

Heta jey ningo okaguai oje'éramo ñe'ẽpyahu oĩmagui omongorusúva ko ñe'ẽ ivaiha guarani jeroiképe. Ápe aiporu arandu ojapyguarava'ekue Weber (1963, 1977). Pe “mba'epyahu” ningo ava'aty omomba'eséva ikuaapy apytu'ũgua (razón) ha ndaha'etí katuete pe avarekorporã (valores).

Guarani ñe'ẽ rehe oje'e hese “hasyha” iñambue ymave ñe'ẽ'ypýgui, ogapýpente oñe'eva'erã ha péicha ndaha'etí. Guarani ñe'ẽ hasy'ỹva, hekoteĩva ha ijehaipy ndahasyietevoi. Guarani ñe'ẽpyahu oñeikotevẽ Tekojojahápe, mba'asy, ñe'ẽkuaaty, virukuaa, tembiporu ko'aǵagua ha hetave mba'épe.

Oñemombaretéva'erã Ñe'ëkõi ha opaichagua ypykuéra ñe'ë ha ambue tetã ñe'ë: japonés, ruso, alemán, portugués ha hetave ñe'ë ojeporúva Paraguay yvy jepysu pukuha peve.

Oñemboguapyva'erã apopyrã guarani rekoteĩ opavave remimoĩmbýpe

Ojeipyhyva'erã guarani ñe'ë oikoha ha ndaha'ei ñe'ë yma ndojeporuvéimava ha iporuháragui oñeguenohẽva'erã heta arandu, oguerojerágui ñe'ëgui he'iséva. Oñemoneĩva'erã ñe'ëporupy ambue ñe'ëgui ha naiñambueiva'erã guarani retepýgui, iñe'ëpehẽ, ipu ha iñe'ëjoajúpe, ha ani oñemoĩ pe jepurerei ojeheka'ÿre térã porandu'ÿre, oñeikotevẽ'ÿhápe.

ÑE'ËKUATIAITA JEPOREKAHA / REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Academia de la Lengua Guaraní, "Guarani Ñe'etekuaa" Edición Agosto, 2020

Acordada N° 838, 20/08/2013. Poder Judicial.

Archivo Nacional de Asunción. Documentos en guaraní, 1770 – 1850.

Constitución Nacional del Paraguay, junio 1992, Art. 140.

Ferreira Q, Carlos, "Tekojoja Ayyvureko". Paraguay, 2016

Ley N° 4251, "De Lenguas", 09 de octubre 2010.

Secretaría de Políticas Lingüísticas, Ladislaa Alcaraz de Silvero

Tercer Seminario Internacional sobre Traducción, Terminología y Lenguas Minorizadas, pág. 46, julio 2018)

Modesto R., Cueto, "Historia del teatro paraguayo en guaraní" febrero 2012.

Weber., Maximilian Karl, "Relación entre economía y religión" 1963, 1977.